

ԳՐԱԽՑՍԱԿԱՆՆԵՐ

Armenian History Materials in the Archives of Central Europe

Հայաստանի պատմութեան նիւթեր

Կենտրոնական Եւրոպայի դիւաններում,

Երեւան, Սարգիս Խաչենց հրատարակչութիւն, 2001, 137 էջ:

Արխիւային նիւթերու հսկայ պահեստներ կան աշխարհի չորս ծագերուն, որոնք հեռաւոր կամ մօտաւոր առընչութիւն ունին հայոց պատմութեան հետ: Վերջին երկու դարերուն ընթացքին, բազմաթիւ նիւթեր մասնագիտական հրատարակութեան կամ գործածութեան ենթարկուած են, բայց անոնց բազմաթիւ ու բազմալեզու բնոյթը դեռ շատ անակնկալներ վերապահած է նորութիւններու հետամուտ ուսումնասիրին:

Հայաստանի անկախացումէն ետք, թէեւ նիւթական պայմաններու ծայրայեղ դժուարացումը մեծ հարցականներու առջեւ դրած է գիտական աշխատանքը, միջազգային համագործակցութեան ծրագիրներու բազմացումը որոշ հնարաւորութիւններ բացած է, որպէսզի հայրենի մասնագէտները ուսումնասիրական գործուղումներու ճամբով ընդլայնեն իրենց եւ մեր գիտելիքներուն սահմանները:

Այդպիսի գործակցութեան մը արդիւնքն է գրախօսուող քառալեզու փոքրիկ հատորը, որ կը խմբէ եռամեայ ծրագրի մը ծիրին մէջ կատարուած եւրոպա-հայկական համագործակցութեան արդիւնքը: Այս ծրագիրը Ֆինանսաւորուած է նախկին Խորհրդային Միութեան նորանկախ պետութիւններու գիտնականներու հետ գործակցութեան նպաստաւորումի Միջազգային Ընկերակցութեան կողմէ (INTAS):

Ծրագրին համակարգումը կատարած է Պոլոնիոյ համալսարանի դասախօս փրոֆ. Գաբրիէլլա Ուլուհոճեանը, որուն հետ գործակցած են խումբ մը հայրենի ու եւրոպացի հայագէտներ: Հատորին խորագիրը թէեւ անգլերէն է, իսկ Գ. Ուլուհոճեանի

յառաջաբանը հրատարակուած է յաջորդաբար անգլերէնով եւ (արեւելա)հայերէնով, սակայն ընդգրկուած յօդուածներէն հինգը հայերէն են, երկուքը՝ ֆրանսերէն, իսկ մէկը՝ իտալերէն: Ժամանակագրական ոլորտը շատ լայն է, ներառենլով Կիլիկիոյ շրջանէն մինչեւ Ի. դարը քննարկող խնդիրներ:

Ազատ Բողոքեան (Երեւան) կ'անդրադառնայ Կիլիկիոյ հայկական պետութեան պատմութեան ըստ եւրոպական ծովամինեայ պետութիւններու արխիւներուն (էջ 9-20): Կիլիկիոյ թագաւորութեան հաստատումը ԺԲ. դարու վերջերուն (1198-1199) ազդանշանը եղած է, որպէսզի պետութիւնը միջազգայնօրէն ճանչցուէր իբրեւ երկրամասի իրաւատէրն ու միջազգային իրաւունքի ենթակայ: ԺԳ. դարուն արդէն Ալեքսանտրէթի ծոցը «Հայոց ծոց» անունով ծանօթ էր, իսկ 1201ին Կիլիկիան ձենովայի ու Վենետիկի հանրապետութիւններուն հետ պայմանագիրներ կնքած էր: Անոնց պիտի հետեւէին բազմաթիւ ուրիշներ՝ եւրոպական տարբեր երկիրներու եւ իտալական ու ֆրանսական քաղաք-պետութիւններու հետ: Առեւտրա-տնտեսական շատ աշխոյժ յարաբերութեան հետեւանքն էր, անշուշտ, իտալահայ գաղթօճախներու հաստատումը Միջնադարուն: Յարաբերութիւններու ազատական բնոյթը նաեւ հետեւանք էր Այասի հռչակաւոր նաւահանգիստին եւ Աղեքսանդրիոյ (Եգիպտոս) միջեւ ծաւալած անհաշտ մրցակցութեան: Հեղինակը կը մատնանշէ Կիլիկիոյ բոլոր արխիւներէն դուրս եկած բազմապիսի վաւերացումներուն հրատարակութեան անհրաժեշտութիւնը:

Պաւել Զօբանեանի (Երեւան) յօդուածը (էջ 21-41) կը քննէ հայ ուղեգիրներուն տեղեկութիւնները Հռոմի եւ իտալիոյ մասին: ԺԳ. դարէն անոնց թիւը կը բազմանայ, առեւտրական կամ քաղաքական հանգամանքներով: Հրատարակուած ուղեգրութիւնները աստիճանաբար զուտ նկարագրականէն անցած են վերլուծականի, ինչ որ յատկապէս նկատելի է Խաչատուր Թոխաթեցիի եւ Սիմէոն Լեհացիի գրութիւններուն մէջ: Վերջաւորութեան, հեղինակը լոյս ընծայած է Հ. Ղեւոնդ Ալիշանի կազմած անտիպ վաւերացումներու ժողովածուէն («Դիւան հայոց պատմութեան») փաստաթուղթ մը, որ Մարտիրոս Երզնկացիի կողմէ յիշուած Պապի «թուղթ»ն է, լատիներէն բնագրով ու հայերէն թարգմանութեամբ: Այս փաստաթուղթը տրուած է 1494ին, ինչ որ նախ կը ճշդէ թուղթը ստորագրող Պապին ինքնութիւնը (Աղեքսանդր Զ. եւ ո'չ թէ Իննովկենտիոս Թ., ինչպէս կը կարծուէր մինչեւ հիմա), եւ ապա, աւելցնենք մեր կողմէ, Երզնկացիի

դեգերումներուն ժամանակագրութիւնը փոխելով, ի չիք կը դարձնէ ժամանակին յառաջ քաշուած այն վարկածը, թէ հայ ուխտաւորը մասնակցած է Քրիստափոր Գոլումպոսի երկրորդ արշաւանքին դէպի Ամերիկա, քանի որ այն ատեն ան Սպանիա չէր հասած տակաւին:

Յաջորդաբար ունինք փաստաթուղթերու հրապարակումներ: Պեռնար Ութիէի (Փարիզ-Ժընեւ) Ֆրանսերէն կարճ գրութիւնը կ'ընդգծէ ձեռագրական յիշատակարաններու կարեւորութիւնը՝ հայ մշակոյթի պատմութեան նոր տուեալներ հայթայթելու համար: Ան լոյս կ'ընծայէ երկու յիշատակարաններ՝ Ժէ. դարու ձեռագիրներէ (էջ 42-46): Իր կարգին, Մերոսթան Կարապետեան (Երեւան) կը հրատարակէ Նախիջեւանի հայ կաթողիկէ առաջնորդ Հ. Օգոստինոս Բաջեցիի (1584-1653) գործունէութեան վերաբերող ինը նամակներ, որոնք հասցեագրուած էին Հաւատասիրու ժողովին ի Հռոմ ու պահուած՝ անոր արխիւներուն մէջ (էջ 47-65): Այս նամակները, որոնց ընդհանուր թիւը 80 է, Նախիջեւանի Ժէ. դարու պատմութեան արժէքաւոր սկզբնաղբիւր մըն են: Էլիզաբէթ Թաջիրեան (Երեւան) նոյն արխիւէն լոյս կ'ընծայէ Աստրախանի հայ գաղութի ԺԸ. դարու պատմութեան փաստաթուղթ մը՝ փոքրաթիւ հայ կաթողիկէներէն Հաւատասիրու ժողովին յղուած նամակ մը (էջ 66-74):

Վայենթինա Գալցուարի (Ժընեւ) Ֆրանսերէնով վաւերագրական շահեկան մէկտեղում մը կ'ընէ հայ-գուլիցերիական յարաբերութիւններուն նուիրուած փաստաթուղթերու եւ քիչ ծանօթ հատորներու (էջ 75-107): Հայ յեղափոխական գործունէութիւնը (Հնչակեան կուսակցութիւնը հիմնուած է Ժընեւի մէջ, ուր 1891ին հաստատուած է Հ. Յ. Դաշնակցութեան «Դրօշակ» պարբերաթերթը) եւ միսիոնարական կազմակերպութիւններու գործունէութիւնը հայագիտական բաւական ծաւալուն շարժում մը ստեղծած են: Տպաւորիչ փաստ մըն է, որ 1897ին 433.000 ստորագրութիւններ հաւաքուած են, պահանջելով որ Զուլիցերիան հայանպաստ քայլեր առնէ (էջ 91):

Վլադիմիր Բարխուդարեան (Երեւան) աւելի մօտէն կը քննէ Վ. Գալցուարիի հաւաքած փաստագրական նիւթերէն մէկ քանին, Զուլիցերիոյ հայանպաստ դիրքին ու հայկական կոտորածներու փաստարկումով (էջ 108-115):

Եզրափակիչ յօդուածը՝ իտալերէն, կը պատկանի Գաբրիէլ լա Ուլուհոճեանի գրիչին (էջ 116-136), որ կ'անդրադառնայ ի-

տալաճայ բանաստեղծ Հրանտ Նազարեանցի կեանքի մէկ անծանօթ էջին՝ իր բարեկամական յարաբերութիւնը իտալացի գրագէտ, հրապարակագիր ու դասախօս Անթոնիօ Պասսոյի հետ: Վերջինիս ընտանիքին մօտ պահպանուած փաստաթուղթերուն հիմամբ, հոս Նազարեանցի գործունէութեան բաւական թիւով նորայայտ փաստեր ներկայացուած են, ինչ որ յատկապէս հետաքրքրական է անոր կեանքի 1924-1946 ժամանակաշրջանի վերականգնումին համար:

Ընդհանուր առմամբ, հատորը հետաքրքրական նորութիւններ կը բերէ իր այլազան յօդուածներով ու հրապարակումներով, որքան որ մասնակի բնոյթ մը ունի, ինչպէս յառաջբանին մէջ բացատրուած է, իսկ հեղինակներէն ոմանք արդէն այլուր նոյնպէս ծաւալուն ուսումնասիրութիւններ ու հրապարակումներ կատարած են՝ այս ծրագրին ծիրին մէջ հաւաքուած նիւթերու օժանդակութեամբ:

Յիշատակութեան արժանի է, որ այս հատորին հայերէն բաժինները լոյս տեսած են դասական ուղղագրութեամբ, գրեթէ անթերի: Ինչպէս ըսինք, Գ. Ուլուհոճեանի յառաջբանը լոյս տեսած է անգլերէն եւ հայերէն. առաջինը կը թուի կրճատուած թարգմանութիւն/տարբերակը երկրորդին, դժբախտաբար տառապելով որոշ տառադարձական (Losan, փոխանակ՝ Lausanneի. Kilikian Armenia, փոխանակ՝ Cilician Armenia, եւայլն) եւ լեզուական վրէպներէ:

Վերջապէս, նշելի է, որ հակառակ իր գիտական ու վաւերագրական նկարագրին, հատորը նաեւ մատչելի է մեր պատմութեան հարցերով հետաքրքրուող միջին ընթերցողին:

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ